

Lucjan Ostrowski

Wyłączenia potrąceń przewidziane w art. 505 k.c.

Palestra 19/9(213), 64-69

1975

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

przyczyn uzasadniających odwołanie tych czynności stron przy jednoczesnym zachowaniu wskazanych wyżej warunków i wymagań⁸⁵.

⁸⁵ Z. Resich: *Poznanie prawdy (...)*, op. cit., s. 118—121 oraz cyt. tam orzeczenie SN z dnia 23.IV.1957 r. 4 CR 1036/56, OSPIKA 1958, z. 1, poz. 30.

LUCJAN OSTROWSKI

Wyłączenia potrąceń przewidziane w art. 505 k.c.

Pojęcie potrącenia ma bliski związek z pojęciem egzekucji, gdyż potrącenie jest w skutkach swych jednoznaczne z wykonaniem tytułu wykonawczego, tj. jednoznaczne ze skutecznie przeprowadzoną egzekucją. Dlatego przy wykładni przepisów cywilnego prawa materialnego o potrąceniu należy mieć na względzie przepisy prawa egzekucyjnego.

Artykuł 505 kodeksu cywilnego stanowi, że nie mogą być umorzone przez potrącenie: 1) wierzytelności nie ulegające zajęciu; 2) wierzytelności o dostarczenie środków utrzymania; 3) wierzytelności wynikające z czynów niedozwolonych; 4) wierzytelności, co do których potrącenie jest wyłączone przez przepisy szczególne.

Przytoczony tekst artykułu 505 k.c. jest zredagowany niewłaściwie, gdyż jego brzmienie nie jest zbieżne z intencją ustawodawcy. Gdyby stosować ten artykuł k.c. w jego literalnym brzmieniu, to by się doszło do wyników wręcz nie do przyjęcia.

Na skutek potrącenia obie wierzytelności umarzają się nawzajem do wysokości wierzytelności niższej (art. 498 § 2 k.c.). Przy zbiegu więc wierzytelności wzajemnych potrącenie dokonane nawet przez wierzyciela wierzytelności uprzywilejowanej, tj. wymienionej w art. 505 k.c., byłoby bezskuteczne, gdyż ta wierzytelność uprzywilejowana ani jej część nie może być przedmiotem umorzenia przez potrącenie. Wierzyciel typowany przez ustawodawcę na uprzywilejowanego stałby się wierzycielem dyskryminowanym. Pozwany o zwrot pożyczki nie mógłby przedstawić do potrącenia swej wierzytelności wzajemnej wynikającej z czynu niedozwolonego powoda, bo wierzytelność wynikająca z czynu niedozwolonego ani jej część nie może być — w myśl art. 505 pkt 3 k.c. — umorzona przez potrącenie.

Wykazany tu błąd ustawodawcy nie pozwala na stosowanie art. 505 k.c. w jego dosłownym brzmieniu. Toteż sądy — wbrew temu, co stanowi art. 505 k.c. — uwzględniają potrącenie zgłoszone przez stronę, której przysługuje wierzytelność uprzywilejowana wymieniona w art. 505 k.c. Wzorcem dla takiego stanowiska zajmowanego przez judykaturę jest uchylony już dziś, a obowiązujący do dnia 31 grudnia 1964 r. art. 259 kodeksu zobowiązań. Według tegoż art. 259 „wbrew woli wierzyciela nie mogą być umorzone przez potrącenie ze strony dłużnika: (...)” (następuje tu wyszczególnienie wierzytelności uprzywilejowanych). Z cytowanego przepisu wynika — ale nie wynika to z art. 505 k.c. — że przy zbiegu wierzytelności wzajemnych tylko dłużnik wierzytelności uprzywilejowanej nie może dokonać potrącenia, ergo może dokonać potrącenia wierzyciel wierzytelności uprzywilejowanej.

Teza wyroku Sądu Najwyższego z dnia 21 grudnia 1967 r. I CR 481/67¹ po-

¹ OSNCP 1968, nr 11, poz. 186.

daje, iż „przepis art. 505 k.c. należy rozumieć tak, że wymienione w tym przepisie wierzytelności nie mogą być umorzone wbrew woli wierzyciela”. W uzasadnieniu zaś tego wyroku Sąd Najwyższy stwierdził, iż „przepis art. 505 k.c. należy rozumieć tak, jak dosłownie stanowił art. 259 k.z.”.

Sąd Najwyższy przyjął tu rozwiązanie jedynie możliwe i gdyby nawet nie było ono znane kodeksowi zobowiązań, musiałoby być przyjęte. W tym sensie powołanie się Sądu Najwyższego na art. 259 k.z. ma dlatego charakter przypadkowy. To ostateczne stwierdzenie będzie nam potrzebne przy rozważaniu dalszej kwestii interpretacyjnej art. 505 k.c., dla której rozwiązania brak podstaw, by sięgać w tej materii do tekstu art. 259 k.z.

Owa dalsza kwestia interpretacyjna sprowadza się do następującego pytania: czy przy zbiegu wierzytelności wzajemnych, gdy obie są uprzywilejowane (tzn. obie są wymienione w art. 505 k.c.), dopuszczalne jest potrącenie? Przykładowo: pozwany o odszkodowanie za zdemolowanie lokalu należącego do powoda podnosi w procesie, że w następstwie tego wypadku został pobity przez powoda i doznał rozstroju zdrowia; czy w tej sytuacji z roszczenia dochodzonego przeciwko pozwanemu może on potrącić swą należność, jaka mu przypada od powoda z tytułu rozstroju zdrowia (art. 445 § 1 k.c. w związku z art. 444 § 1 k.c.)? Obie zbiegające się wierzytelności są uprzywilejowane i jako takie wymienione w art. 505 pkt 3 k.c. (tj. wierzytelności wynikające z czynów niedozwolonych). Według dosłownego brzmienia art. 505 k.c. żadna z tych wierzytelności nie mogłaby być umorzona przez potrącenie. Jednakże — jak już przekonaliśmy się wyżej — art. 505 k.c. został zrehabilitowany błędnie, w sposób nie odpowiadający intencjom ustawodawcy. Należy więc wziąć pod uwagę nie dosłowne brzmienie omawianego przepisu art. 505 k.c., lecz jego *ratio legis*. Patrząc więc z tego punktu widzenia, musimy stwierdzić, że ustawodawca w art. 505 k.c. wymienia wierzytelności uprzywilejowane². Są one uprzywilejowane, ale tylko w stosunku do innych wierzytelności niż wymienione w art. 505 k.c. Stwierdzenie to pozwoliłoby na przypuszczenie, że tylko wierzyciel wierzytelności nieuprzywilejowanej nie może jej przeciwstawić do potrącenia wierzytelności wzajemnej uprzywilejowanej, natomiast gdy obie zbiegające się wierzytelności są uprzywilejowane, to każdy z obu wierzycieli-dłużników może dokonać potrącenia. Jednakże przypuszczenie takie spotkałoby się z uzasadnionymi zastrzeżeniami. Nie wszystkie bowiem wierzytelności wymienione w art. 505 k.c. są uprzywilejowane w tym samym stopniu; ponadto samo uprzywilejowanie w jednakowym stopniu niektórych wierzytelności wymienionych w art. 505 k.c. nie może automatycznie przesądzać o ich potrącalności lub niepotrącalności. Należy więc szukać dalszych czynników stanowiących o możliwości potrącenia omawianych wierzytelności.

Spośród wierzytelności wyszczególnionych w art. 505 k.c. najbardziej uprzywilejowane są wierzytelności wymienione w punktach 1 i 2 tego przepisu, tj. wierzytelności nie ulegające zajęciu i wierzytelności o dostarczenie środków utrzymania. A. Ohanowicz podaje, że omawiane tu dwa wypadki zakazu potrącenia „są tylko koniecznym uzupełnieniem przepisów o ograniczeniu egzekucji i mają na celu udaremnienie obejścia tych przepisów”³.

J. Krajewski wyraża pogląd, że zakaz potrącenia przewidziany w pkt 1

² Tak np. W. Czachórski (Prawo zobowiązań w zarysie, wyd. 1968, s. 376) podaje, że wyłączenie potrącenia może wynikać „z potrzeby ochrony interesu wierzyciela, w stosunku do którego zgłoszone ma być żądanie potrącenia, lub też ochrony osób trzecich zainteresowanych w efektywnym wypełnieniu świadczenia przez dłużnika”.

³ A. Ohanowicz: Zobowiązania — Zarys według kodeksu cywilnego — Część ogólna, wyd. 1965, s. 226

art. 505 k.c. „wiąże się z istotą potrącenia, które jest rodzajem przymusowego zaspokojenia się. Dlatego jest ono wyłączone w wypadku niedopuszczalności zajęcia, gdyż wzgląd na umożliwienie dłużnikowi egzystencji odgrywa tu tę samą rolę. Chodzi tu zatem o ograniczenia egzekucji przewidziane w art. 829—839 k.p.c.”⁴. Argument J. Krajewskiego należy odnieść również do pkt 2 art. 505 k.c., gdyż podane tam wierzytelności (o dostarczenie środków utrzymania) również nie ulegają zajęciu, i to — w odróżnieniu od wierzytelności podanych w pkt 1 art. 505 k.c. — bez względu na ich wysokość (art. 833 § 2 k.p.c.)⁵.

Podobny pogląd wypowiedział R. Longchamps de Berier, komentując art. 259 pkt 2 k.z.⁶

Cytowane wypowiedzi w literaturze prawniczej trafnie wiążą potrącenie z egzekucją. Trzeba jednak dodać, że implikacje wynikające ze związku potrącenia z egzekucją sięgają również poza sytuacje przewidziane w punktach 1 i 2 art. 505 k.c., gdyż — według słów E. Wengerka — potrącenie jest równoznaczne w skutkach nie tylko z uzyskaniem tytułu wykonawczego, ale również z wykonaniem tego tytułu⁷. Związek pojęcia potrącenia z pojęciem egzekucji występuje więc wszędzie tam, gdzie występuje potrącenie.

Skoro więc wadliwa redakcja art. 505 k.c. budzi wątpliwości w kwestii, czy podlegają potrąceniu wierzytelności wzajemne, jeżeli obie — jako uprzywilejowane — są wymienione w tym przepisie, to należy przedtem zbadać, czy w razie objęcia ich dwoma odrębnymi tytułami wykonawczymi — z braku poprzedniego skutecznego potrącenia — mogą one być przedmiotem wzajemnej kompensacji (potrącenia) w postępowaniu egzekucyjnym. W razie odpowiedzi twierdzącej — potrącenie jest możliwe zarówno w procesie (w postępowaniu rozpoznawczym), jak i poza procesem. W razie zaś odpowiedzi przeczącej — potrącenie jest niedopuszczalne. Za prawidłowością tej wskazówki interpretacyjnej przemawia również deklaratoryjny charakter wyroku uwzględniającego potrącenie. Wyrok taki — jak wiadomo — nie stwarza nowego stanu materialnoprawnego, stwierdza tylko stan materialnoprawny istniejący dotychczas.

Jeżeli zatem umorzenie dwóch wierzytelności wzajemnych przez potrącenie jest w jakimś wypadku niemożliwe ze względów materialnoprawnych przewidzianych w art. 505 k.c., to nie może się ono stać możliwe również w drodze skierowania do egzekucji dwóch tytułów wykonawczych obejmujących omawiane wierzytelności wzajemne. I na odwrót: jeśli niedopuszczalna jest w egzekucji kompensacja wzajemna dwóch wierzytelności (wobec zakazu ich zajęcia), to wynikające z wadliwej redakcji art. 505 k.c. wątpliwości w kwestii, czy takie wierzytelności mogą być przedmiotem umorzenia przez potrącenie w procesie (w postępowaniu rozpoznawczym) lub poza procesem, muszą być rozwiane odpowiedzią przeczącą, jedynie w tym wypadku możliwą.

Należy dodać, że w ogóle istnieje wpływ prawa procesowego (w tym egzekucyjnego) na stosowanie prawa materialnego, jak to zostało przekonująco podniesione w literaturze prawniczej⁸.

⁴ J. Krajewski: Z zagadnień potrącenia w procesie cywilnym, „Palestra” 1972, nr 4, s. 10.

⁵ Por. W. Bryl w Komentarzu do kodeksu cywilnego (praca zbiorowa), wyd. 1972, tom 2, s. 1213.

⁶ R. Longchamps de Berier: Zobowiązania, wyd. (IIT) 1948, s. 396. Pogląd tego autora przytacza też W. Bryl: op. cit.

⁷ E. Wengerk: Przeciwegzekucyjne powództwa dłużnika, wyd. 1967, s. 118.

⁸ J. Jodłowski: O potrzebie i kierunkach badań integracyjnych w dziedzinie prawa cywilnego materialnego i procesowego, PiP 1973, nr 2, s. 16 i nast.

Wyrok deklaratoryjny nie stwarza — jak już powiedzieliśmy — nowego stanu materialnoprawnego, wobec czego w razie wątpliwości w konkretnych wypadkach co do dopuszczalności potrącenia należy stanąć na gruncie korelacji postępowania egzekucyjnego z potrąceniem unormowanym w prawie materialnym. Teoria materialnoprawna, która przyjmuje, że wyrok sądowy tworzy nową podstawę prywatnoprawnego unormowania stosunków między stronami procesowymi (*sententia ius facit inter partes*), została już dawno odrzucona⁹.

Posługując się omówioną wskazówką interpretacyjną przy wykładni art. 505 k.c., dojdziemy do wniosku, że jeśli obie zbiegające się wierzytelności należą do którejsz z kategorii wymienionych w punktach 1 i 2 art. 505 k.c. (wierzytelności nie ulegające zajęciu i wierzytelności o dostarczenie środków utrzymania), to potrącenie bez zgody obu wierzycieli jest niedopuszczalne. Wierzytelności nie ulegające zajęciu są wymienione w przepisach art. 829—839¹⁰, 1083 i 1084 k.p.c. oraz w art. 53 § 1 k.k.w., a także w przepisach innych ustaw¹¹, wierzytelności o dostarczenie środków utrzymania — w przepisie art. 833 § 2 k.p.c. Przy zbiegu tytułów wykonawczych obejmujących wierzytelności wymienione w punktach 1 i 2 art. 505 k.c. żadna z nich — wobec wyraźnego zakazu — nie może być zajęta na rzecz drugiej, wobec czego również przy zbiegu takich wierzytelności w procesowym postępowaniu rozpoznawczym lub poza procesem potrącenie będzie bezskuteczne.

W sprawie zakończonej orzeczeniem SN z dnia 14.IX.1965 r. III CR 162/65¹² stan faktyczny był taki, że komornik wstrzymał egzekucję bieżących alimentów do czasu wyczerpania nadpłat. W związku z tym Sąd Najwyższy wypowiedział pogląd, że z okoliczności, iż alimenty są przeznaczone na zaspokojenie bieżących potrzeb, nie wynika, że nie można wpłacić świadczenia z tego tytułu za pewien okres z góry bez obawy żądania przez uprawnionego powtórnej zapłaty tych samych rat. Teza omawianego orzeczenia SN brzmi: „Dopuszczalne jest wstrzymanie przez komornika egzekucji bieżących alimentów do czasu wyczerpania nadpłaconej przez dłużnika sumy należności alimentacyjnej”. W uzasadnieniu Sąd Najwyższy stwierdził ponadto m.in., że nie zachodzi tu sytuacja potrącenia, gdyż jest tylko jedna wierzycielka, nie ma zaś wierzyciela wzajemnego.

W praktyce wypadki zbiegu wierzytelności wzajemnych, z których obie należą do kategorii wymienionych w punktach 1 i 2 art. 505 k.c., występują niezmiernie rzadko. Tylko bowiem zupełnie wyjątkowo może się zdarzyć taka sytuacja materialnoprawna, w której wierzyciel jednej z wierzytelności wymienionych w pkt 1 i 2 art. 505 k.c. jest jednocześnie dłużnikiem wierzytelności wzajemnej jednej z tych kategorii.

Częściej natomiast może nastąpić zbieg wierzytelności wymienionej w pkt 1 lub 2 art. 505 k.c. z wierzytelnością wzajemną wynikającą z czynu niedozwolonego (art. 505 pkt 3 k.c.). Może się więc zdarzyć, że powodowi dochodzącemu w rozpoznawczym postępowaniu procesowym odszkodowania za zniszczenie przez pozwanego jakiejś rzeczy pozwany przeciwstawia do potrącenia uprzednio umówioną — w formie przewidzianej w art. 75 k.c. — zaległą rentę z tytułu swej, spowodowaną

⁹ W. Siedlecki: Zasady wyrokowania w procesie cywilnym, wyd. 1957, s. 222, 223. Teorię materialną oraz przeciwstawne jej liczne odmiany teorii procesowej na gruncie burżuazyjnego procesu cywilnego, jak również stosunek socjalistycznej nauki procesu cywilnego do tych teorii omówił obszernie K. Korzan w pracy: Orzeczenia konstytucyjne w postępowaniu cywilnym, wyd. 1972, s. 84—93.

¹⁰ Artykuł 831 § 1 k.p.c. ze zmianą wprowadzoną przez art. 18 ustawy z dn. 18.VII.1974 r. o funduszu alimentacyjnym (Dz. U. Nr 27, poz. 157).

¹¹ J. Krajewski: op. cit., s. 10.

¹² OSNCP 1966, nr 7—8, poz. 120.

wanej przez powoda, utraty zdolności do pracy. Potrącenie takie powinno odnieść skutek, gdyż również w postępowaniu egzekucyjnym nie ma przeszkód do egzekwowania zasądzonej renty z zasądzonej kwoty odszkodowania za zniszczoną czynem niedozwolonym rzecz. Nie można natomiast egzekwować zasądzonych kwot odszkodowania za zniszczoną czynem niedozwolonym rzecz z zasądzonej renty z tytułu utraty zdolności do pracy, gdyż zakaz taki zawarty jest w art. 833 § 2 k.p.c. Dlatego też w sytuacji odwrotnej, tj. wtedy gdy powodem będzie poszkodowany z tytułu utraty zdolności do pracy, a pozwanym poszkodowany z tytułu zniszczenia rzeczy, potrącenie dokonane przez tego ostatniego nie powinno odnieść skutku.

Nie ma przeszkód do potrącenia przy zbiegu wierzytelności wzajemnych, z których każda wynika z czynu niedozwolonego nie polegającego na spowodowaniu utraty zdolności do pracy poszkodowanego albo na śmierci jego żywiciela (art. 833 § 2 k.p.c.). Wierzytelności takie mogą być przedmiotem potrącenia zarówno poza procesem, jak i w procesie, tj. w postępowaniu rozpoznawczym i wykonawczym.

Ostatnią grupę wierzytelności uprzywilejowanych wymienioną w pkt 4 art. 505 k.c. stanowią wierzytelności, co do których potrącenie jest wyłączone przez przepisy szczególne. Owe przepisy szczególne są o wiele szczęśliwiej zreagowane niż art. 505 k.c. i w zasadzie nie nasuwają wątpliwości wymagających w tak szerokim zakresie posługiwania się przyjętą przez mnie wskazówką interpretacyjną, wynikającą z założenia korelacji między prawem materialnym a prawem procesowym w ogóle i prawem egzekucyjnym — w szczególności.

Jako przykład przepisów szczególnych wyłączających potrącenie można podać art. 87 i nast. kodeksu pracy. Artykuł 87 § 1 k.p. wymienia należności przypadające od pracownika, które bez jego zgody mogą być potrącone przez pracodawcę z wynagrodzenia za pracę. Wśród tych należności figurują sumy egzekwowane na mocy tytułów wykonawczych, ale brak jest np. sum odszkodowań należnych pracodawcy za szkody przez niego poniesione wskutek czynu niedozwolonego pracownika, jeśli sumy tych odszkodowań nie są objęte tytułami wykonawczymi. Dlatego też należy bez wątpienia stwierdzić, że pracodawca nie może tych ostatnich sum potrącić — przy wypłacie — z wynagrodzenia za pracę. Nie ulega też wątpliwości, że suma takiego odszkodowania może być potrącona w drodze egzekucji, jeżeli jest stwierdzona tytułem wykonawczym. Wszelkie bowiem należności objęte tytułami wykonawczymi mogą być potrącone z wynagrodzenia za pracę dłużnika — na podstawie art. 87 § 1 k.p. — z zachowaniem ograniczeń (co do rozmiarów potrąceń) przewidzianych w art. 87 § 2—6 k.p. oraz w art. 1083 i 1084 k.p.c.¹⁸, przy czym uspołeczniony zakład pracy w wielu wypadkach może sam prowadzić uproszczoną egzekucję („bez postępowania egzekucyjnego”) z wynagrodzenia za pracę swego pracownika, a to stosownie do art. 88—90 k.p.

W omówionej tu sytuacji brak jest więc — z wyraźnej woli ustawodawcy — korelacji między prawem materialnym a prawem egzekucyjnym, ponieważ wzajemne wierzytelności pracownika i pracodawcy, które nie mogą być przedmiotem potrącenia przez tego ostatniego, stają się możliwe do potrącenia w egzekucji, tj. po stwierdzeniu tytułem wykonawczym należności przypadającej pracodawcy.

Wątpliwości może natomiast budzić sytuacja zbiegu wierzytelności wzajemnych pracownika i pracodawcy w procesie (postępowanie rozpoznawcze). W tych wypadkach nie względu materialnoprawne z art. 505 pkt 4 k.c. w związku z art. 87 i nast.

¹⁸ Por. też rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20.IX.1974 r. w sprawie kwot wynagrodzenia za pracę wolnych od potrąceń z innych tytułów niż świadczenia alimentacyjne (Dz. U. Nr 37, poz. 217).

k.p., lecz inne względy stoją na przeszkodzie potrąceniu. Podczas bowiem gdy roszczenia pracodawców są rozpoznawane przez sądy powszechne (por. art. 477 k.p.c.), roszczenia wzajemne pracowników są rozpoznawane przez organy pozasądowe, a w instancji odwoławczej — przez sądy pracy i ubezpieczeń społecznych (sądy szczególne)¹⁴. Z tego względu, jeśli chodzi o roszczenia pracowników zgłoszone w formie zarzutu potrącenia, zachodzi niedopuszczalność drogi sądowej unormowana w art. 2 k.p.c. Identyczna przeszkoda wystąpi także przy potrąceniu zgłoszonym przez pracodawcę w sprawie rozpoznawanej przez sąd pracy i ubezpieczeń społecznych.

Tak więc wobec różnorodności dróg postępowania nie można skutecznie zgłosić zarzutu potrącenia, gdyż orzekanie o wierzytelności przedstawionej do potrącenia nie mieści się w ramach kompetencji organu orzekającego o wierzytelności głównej. Jest to jednak osobny — i kontrowersyjny zarazem — problem¹⁵.

¹⁴ F. Rusek: Zagadnienia ustroju i postępowania przed sądami pracy i ubezpieczeń społecznych, NP 1975, nr 1, s. 5.

¹⁵ J. Krajewski: op. cit., s. 11—16. Por. też mój artykuł pt.: Potrącenie w procesie cywilnym — problem nie rozwiązany, NP 1971, nr 3, s. 351 i nast.

KAZIMIERZ KRUCZALAK

Rozwiązanie umownego stosunku zobowiązaniowego na mocy wzajemnego porozumienia stron w prawie cywilnym

Podkreślając wagę wykonania zobowiązań jako naturalnego i najważniejszego sposobu ich zakończenia, autor artykułu omawia tną przyczynę wygaśnięcia umownego stosunku zobowiązaniowego, a mianowicie rozwiązanie umowy przez zgodne oświadczenie woli stron. Przedmiotem tak zakreślonej tematyki jest pytanie, kiedy, tj. przy istnieniu jakich przesłanek, może nastąpić rozwiązanie umowy oraz jakie rodzi ono skutki cywilnoprawne.

Naturalnym i najważniejszym wypadkiem zakończenia zobowiązania jest jego wykonanie. Zobowiązanie bowiem wygasa z reguły wtedy, gdy osiągnie swój cel, to znaczy gdy dłużnik spełni świadczenie, do czego się zobowiązał.

Postanowienie artykułu 354 k.c. — a jeśli idzie o obrót uspołeczniony, to również artykułu 386 k.c. — wypełniają treść tak zwanej zasady realnego wykonania zobowiązań. Zasada ta, jak to niejednokrotnie podkreślano w literaturze¹.

¹ W. Czachórski: Prawo zobowiązań w zarysie, Warszawa 1970, s. 302 i nast.; A. Ohanowicz, J. Górski: Zarys prawa zobowiązań, Warszawa 1970, s. 164; W. Siuda: Treść zasady realnego wykonania zobowiązań w obrocie uspołecznionym, RPEiS 3/1974, s. 233 i nast.; M. Madey, A. Stelmachowski: Podstawy i zasady prawa gospodarczego (II), PUG 7/1974, s. 220.